

Jaaroverzicht Monumentenzorg 2015

MAX CRAMER, SANDRA HOVENS,
GERARD KEIJZER EN ASTRID VAN DER LAARSE

143

Het Amersfoortse erfgoed was in 2015 weer volop 'in beweging'. Veel monumenten wisselden, waarschijnlijk als gevolg van een aantrekkende economie, van eigenaar. Een dergelijke wisseling vormt altijd een goed moment voor het aanpakken van achterstalig onderhoud, aanpassingen aan nieuwe gebruikswensen, en zeker ook voor een bouw-historisch onderzoek.

De Muurhuizen van Secretarishuisje tot Dieventoren.
Erfgoedfoto.nl – Jos Stöver

9

Inleiding

Van veel monumenten zijn historische beschrijvingen en (archieff)gegevens beschikbaar. Maar in de meeste gevallen geven deze geen compleet beeld. Omdat veel panden in de Amersfoortse binnenstad een middeleeuwse kern hebben, zijn oorspronkelijke bouwtekeningen of complete archiefgegevens meestal niet beschikbaar.

Pas bij een verbouwing of restauratie worden nieuwe bouwsporen zichtbaar, aan de hand waarvan het gebouw steeds meer delen van zijn geschiedenis onthult. Zo komen er steeds meer 'puzzelstukjes' beschikbaar, maar slechts zelden is de puzzel compleet.

De historische waarden die op deze manier in beeld kwamen gaven in 2015 enkele verrassende nieuwe inzichten in de geschiedenis van onze stad. Daarnaast zijn ze belangrijk bij het bepalen van de verbouwmogelijkheden voor een monumentaal pand.

Monumenten: bouwhistorisch onderzoek en verbouwplannen

'Quick scans'

Bij de verkoop van monumenten is vaak de eerste vraag van een potentiële koper: 'Wat mag ik veranderen aan het pand?' meestal in combinatie met enkele specifieke wensen. Om daarover zo snel mogelijk duidelijkheid te kunnen geven, faciliteert monumentenzorg in dit proces met een 'quick-scan': Op basis van beschikbare (archieff)informatie en een bezoek aan het pand worden op hoofdlijnen de geschiedenis, de historische waarden en de bouwkundige achtergronden in beeld gebracht. Vaak worden deze gegevens vastgelegd in een informatie-document, samen met praktische informatie over het (ver)bouwproces bij monumenten, financiële aspecten e.d.

Meestal vormt dit een goede basis voor de beslissing tot aankoop van een monument. Op deze manier wordt de zorg voor het erfgoed een gedeelde zorg van eigenaar en overheid.

Tijdens de uitwerking van de restauratie- en verbouwplannen en vooral ook tijdens de uitvoering

Het Anker, Langegracht 12-13. Brouwerij en woonhuis aan Anno 1638. Verbouwd in 1894.

Tekening stadsarchitect W.H. Kam.

Archief Eemland 1000_515.

kan aanvullend bouwhistorisch onderzoek nodig zijn, afhankelijk van de bijzonderheden in het monument en de omvang van de ingreep.

Vaak denken eigenaren dat bij een monument alleen de voorgevel van belang is. De monumentenstatus betreft echter in principe het hele pand, dus ook het interieur. Dat betekent niet dat alle onderdelen monumentaal zijn en er geen wijzigingen mogelijk zijn. Dit vraagt altijd maatwerk.

Bij de volgende monumentale panden werd door Monumentenzorg een 'quick scan' uitgevoerd.

Langegracht 12-13

Het Rijksmonument kwam begin 2015 in de verkoop. Bekend was dat dit in het verleden het indrukwekkende pand van brouwerij Het Anker is geweest, met een monumentale hoge trapgevel uit 1638. Aan

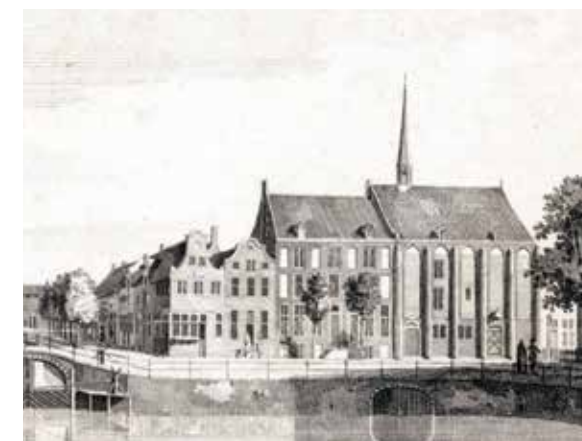

't Zand 39, huidige situatie.

het einde van de 19^e eeuw werd -vanwege bouwvaligheid- helaas een groot deel van deze gevel gesloopt. Het huis kreeg daarna een lagere lijstgevel. De oorspronkelijke gevel werd net voor de sloop -in 1895- nog wel zorgvuldig opgemeten en uitgetekend door stadsarchitect W.H. Kam.

Duidelijk is geworden dat in het huidige huis ook nog enkele delen van het 17^e-eeuwse pand aanwezig zijn. Naast de voorgevel (waarvan alleen de hoge top werd verwijderd in 1895) zijn dit delen van andere bouwmuren en de kapconstructie.

Ook elementen die tijdens de verbouwing in 1895 werden aangebracht zijn waardevol, zoals onder meer de gedecoreerde stucplafonds. Mogelijk komen bij de verbouwing van het pand door de nieuwe eigenaren (in 2016) nog meer bouwsporen aan het licht.

Detail uit gravure van Van Liender 1759. 't Zand 39, naast de Sint Aegtenkapel, was tot in de 18^e eeuw een hoger huis.

Museum Flehite.

De tuinzijde van Muurhuizen 31, met het 18^e-eeuwse achterhuis.

't Zand 39

Na het overlijden van notaris Van Daatselaar kwam zijn monumentale kantoor en woonruimte in 2015 vrij. Achter het pand bevindt zich een zeer fraaie landschapstuin, die doorloopt tot aan het plantsoen.

Bij een kort onderzoek werd al snel duidelijk dat achter de classicistische voorgevel uit de 19^e eeuw een ouder pand schuilgaat. Oorspronkelijk was dit een verdieping hoger en maakte het deel uit van het middeleeuwse kloostercomplex Sint Aegten. Op de prent van Van Liender uit 1759 is het hogere pand nog goed te zien. De kloosterfunctie is dan al lang verdwenen en het huis kreeg daarna diverse gebruikers. In 1703 werd de bekende Amersfoortse historieschrijver -en notaris- Abraham van Bemmelen hier geboren.

De hal van Muurhuizen 31 met de historische balklaag en de nieuwe pui.

In de 19^e eeuw is het huis ingrijpend verbouwd. Ook het interieur kreeg in die periode een metamorfose, met diverse stucwerkdecoraties in Empire-stijl.

Toch zijn hier ook nog diverse elementen uit oudere bouwfases aanwezig, zoals middeleeuwse balklagen en gewelfkelders. Onder het huis bevindt zich nog een overkluizing, waardoor in het verleden water onder het pand doorliep. In de 17^e eeuw werd deze waterloop door lakenkoopman Marten Codde -toen eigenaar van het pand- gebruikt voor zijn weverij en spinnerij aan 't Spui.

Ongetwijfeld zullen er bij een toekomstige verbouwing van het pand meer bouwsporen zichtbaar worden.

Muurhuizen 31

Dit pand kreeg in 2015 een nieuwe eigenaar.

Net als veel muurhuizen heeft ook dit huis een middeleeuwse kern. Waarschijnlijk vormde het in het verleden een eenheid met de buurpanden. In de loop der eeuwen is het huis diverse malen verbouwd.

In het interieur zijn nog delen van oude balklagen zichtbaar, met op diverse plaatsen middeleeuwse vormen. Dit duidt op een datering in het midden van de 16^e eeuw of vroeger. Ook de sporenkap met jukken (schaargebinten) is oorspronkelijk en waardevol. De kap is nog onbeschoten. De zijmuren (topgevels) bevatten oud metselwerk met baksteen in grote formaten.

Onder de woonkamer is nog een kelder aanwezig met kruisgewelven. Waarschijnlijk was oorspronkelijk het hele huis onderkelderd (een oude deurovergang in de woonkamer duidt hierop). Het huis zal toen vermoedelijk een buitentrap gehad hebben, met een entree op de bel-etage. In een latere fase (wellicht in de 18^e eeuw) is dan -na sloop van een deel van de keldergewelven- het vloerniveau van de entreehal verlaagd (tot straatniveau) en afgewerkt met een waardevolle marmervloer.

De historische spiltrap (met ingehakte leuning in de spil) tussen de bovenverdieping en zolder behoort nog tot het oorspronkelijke huis. Waarschijnlijk heeft deze trap oorspronkelijk ook doorgelopen naar de benedenverdieping.

Aan Muurhuizen 31 is in de 18^e eeuw een achterhuis toegevoegd, met in het interieur ondermeer waardevolle bewerkte stucplafonds en 18^e-eeuwse

deuren. Door de nieuwe eigenaar zijn enkele latere toevoegingen aan het huis gewijzigd, zoals de insteekverdieping in de hal. Toegevoegd zijn een tochtportaal in de hal en een nieuwe trap in een nog bestaand trapgat.

Ook de indeling op de verdieping werd aangepast. Alle historische onderdelen bleven daarbij behouden.

Muurhuizen 199

Dit is een muurhuis op een bijzondere locatie: het staat op de overkluizing waar het water vanuit de (Wevers)singel de stad inloopt naar 't Havik. Het huis wisselde eind 2015 van eigenaar, wat aanleiding vormde tot een kleine verbouwing.

't Sluisje komt in de archieven voor het eerst voor in 1468 onder de naam 'sluse'. Daarmee werd toen echter nog alleen de overkluizing voor het water onder de straat bedoeld. Deze was voorzien van een waterschot om het waterpeil in de binnenstad te reguleren. Het pand Muurhuizen 199 bestond toen nog niet, de ringmuurhuizen was op dit punt onderbroken. Op de stadplattegrond van Braun en Hogenberg (ca. 1580) is al wel een soort overdekte brug te zien boven het water.

Aan het eind van de 16^e eeuw werd een tweede gewelf gemaakt tegen de oude overkluizing aan. Dit nog bestaande gewelf bevat een natuurstenen sluitsteen met het wapen van Amersfoort en het jaartal 1593. Hierop zal vervolgens Muurhuizen 199 zijn gebouwd, als opvulling van het 16 m brede gat in de bebouwing. Het pand heeft geen eigen zijmuren en is van latere datum dan de meeste andere muurhuizen.

Oorspronkelijk waren de meeste vensters in de zuidgevel (Muurhuizenzijde) aangebracht, getuige de sporen van dichtgemetselde kruisvensters in deze gevel.

Wie de eerste eigenaar van Muurhuizen 199 was is niet bekend. Wellicht een wever, die hier zijn bedrijf en woning had. In 1755 was Abraham Italiaander eigenaar, een vermogende joodse tabakshandelaar die veel pakhuizen in de Muurhuizen bezat. Veel muurhuizen werden in die periode gebruikt als pakhuis.

Zijn erfgenamen verkochten het huis in 1776 aan de 'participanten van het Muziek College'. Deze vereniging 'Concordia' voor amateurmusici verbouwde het huis tot een concertzaal, over de volle lengte en breedte van het pand. In die periode werden in het interieur gestuukte ornamenten toegevoegd met muziekinstrumenten, zoals een schouw en een ornament boven de deur. In deze cartouche met medaillon staan de namen van de stichters van het Muziekcollege. Ook werd een gestuukt plafond aangebracht onder de balklaag, naar de 'mode' van die tijd.

Voor de muziekzaal werden de (kruis)vensters aan de muurhuizenzijde dichtgemetseld en werden nieuwe 18^e-eeuwse schuiframen in de achtergevel toegevoegd. In deze periode werd ook een entreegebouwtje en conciërgewoning aan de zijde van de muurhuizen toegevoegd. Boven de voordeur is toen de hardstenen plaat met de naam Musiecczaal aangebracht.

Zowel de oorspronkelijke tekst van deze plaat als van het medaillon in het interieur werden bij de restauratie van 1974 opnieuw ontdekt. Het medaillon was in 1822 voorzien van een nieuw opschrift, toen de Diaconie der Hervormde gemeente eigenaar werd van Muurhuizen 199. De Diaconie gebruikte het pand als Stadsarmenschool, als zondagsschool en voor de uitdeling aan armen. In een latere periode verhuurde de diaconie het gebouw als bedrijfsruimte. Na een brand in 1946 werd het huis in 1949 verkocht.

In 1973 kreeg Muurhuizen 199 opnieuw een nieuwe eigenaar, mr. Van der Lely. Hij liet het vervallen pand ingrijpend restaureren en verbouwen. De gestuukte plafonds en de schouw waren in verval geraakt en werden verwijderd. Daarmee werd op de verdieping de oorspronkelijke moer- en kinderbinten-balklaag weer zichtbaar. Deze was voorzien van sleutelstukken met peerkralen en later tussen gelegde balken. Ook deze balklaag werd hersteld. De balklaag op de begane grond moest worden vernieuwd. Ook de ramen in de achtergevel werden vernieuwd en kregen op de verdieping weer de vijfde 18^e eeuwse roedenverdeling. Ook de kapconstructie moest in 1974 worden vervangen. Vanwege

Muurhuizen 199. De 18^e-eeuwse entree met de gevelsteen van de 'Musiecczaal'.

de overkluizing bevat Muurhuizen 199 geen kelder, zoals veel andere muurhuizen.

De nieuwe eigenaren van 't Sluisje voerden in 2015 enkele kleine wijzigingen uit aan de interieurindeling. Aan de zijde van de Muurhuizen werd een kleine dakkapel toegevoegd, naar voorbeeld van het bestaande exemplaar.

Aan de hand van de (bouw)historische gegevens kon worden vastgesteld dat bij de verbouwing geen historische waarden verloren zouden gaan.

Paternosterstraat 4

Dit 'verborgen monumentje' bevindt zich achter het huis Langegracht 27 en is bereikbaar via de tuinen aan de Paternosterstraat. Dit rijksmonument kreeg ook in 2015 een nieuwe eigenaar, die enige aanpassingen en herstelwerkzaamheden uitvoert aan het pand.

Waarschijnlijk was het huis oorspronkelijk een boerderij op het binnenterrein. Op de kaart van Blaeu uit 1649 is een vrijstaand gebouw zichtbaar en een (toegangs)poort in de muur vanaf de Paternosterstraat.

De kern van dit monument is 17^e-eeuws of ouder. In het interieur zijn oude balklagen en een historische kapconstructie aanwezig. Er is nog een historische kelder met kruisgewelven.

In de 19^e eeuw is de hal fraai afgewerkt met lambriseringen en vloertegels.

Na de 17^e eeuw raakte de Paternosterstraat verder bebouwd en kwam Paternosterstraat 4 binnen het bouwblok te liggen. Het werd een 'achterhuis' van Langegracht 27. Na sloop van een deel van de bebouwing aan de Paternosterstraat kreeg het huis in de 20^e eeuw (opnieuw) een toegang vanaf deze zijde.

Krommestraat 32-34

Ook panden die (nog) geen monumentenstatus hebben blijken vaak historische verrassingen te bevatten. De aardige 19^e-eeuwse gevel van dit pand vormt een beeldbepalend element in de Krommestraat, waar vele decennia lang de winkel van Volp was gevestigd. Achter het winkelinterieur bleken nog grote delen van een middeleeuws huis aanwezig, met oude balklagen en kapconstructies.

Wel verkeerde het pand bouwkundig in een zeer slechte staat en was de samenhang door vele verbouwingen verloren gegaan. Een ingrijpende restauratie is noodzakelijk om de waardevolle elementen en de oude zijgevel te kunnen behouden.

Het pand is aangekocht door bouw- en restauratiebedrijf Van de Burgt & Strooij, met de intentie om het vanaf 2016 zorgvuldig te gaan restaureren en een nieuwe bestemming te geven. Een aanvullend bouwhistorisch onderzoek, uitgevoerd door bureau Emmens BCA, zal hiervoor de basis gaan vormen.

Bij de verbouwing wordt ook onderzocht hoe het pand zo goed mogelijk energiezuinig kan worden gemaakt, zonder dat dit negatieve gevolgen heeft voor de monumentale waarden. De restauratie vormt in dat opzicht een pilotproject binnen het initiatief Nul op de Meter (NOM) in Amersfoort. Er wordt gezocht naar innovatieve nieuwe technieken en materialen, die mogelijk ook bij andere monumentale panden kunnen worden toegepast.

Bijzondere ontdekkingen: Muurhuizen 1-3

In 2014 verhuisde de muziekschool (Scholen in de Kunst) naar het nieuwe Eemhuis. Muurhuizen 1 en 3 kwamen vrij en werden door de gemeente Amersfoort verkocht.

De markante huizen werden aangekocht door uitgeverij Deviant. De nieuwe eigenaar herstelde en verbouwde de rijksmonumenten in 2015, met respect voor de aanwezige historische waarden. Dit vormde een goede aanleiding om de geschiedenis van het pand opnieuw onder de loep te nemen.

In de basis volgen deze huizen de karakteristieke opzet van de middeleeuwse Muurhuizen. Het zijn brede en ondiepe huizen met een langskap. In het souterrain zijn nog delen aanwezig van de oorspronkelijke (ton)gewelven. De verdiepingen daarboven hebben balklagen met moer- en kinderbinten en Oudhollandse kapconstructies.

In de 18^e eeuw zijn de beide huizen verbouwd. Bij Muurhuizen 3 gebeurde dit het meest ingrijpend. Dit muurhuis kreeg een uitbreiding aan de voorzijde met een nieuwe voorgevel, voorzien van karakteristieke 18^e-eeuwse schuiframen. De oude voorgevel kwam hiermee in het interieur terecht en het voordakvlak werd verlengd en iets 'opgetild'. Ook de achtergevel kreeg schuiframen. De nieuwe hal aan de voorzijde werd rijk gedecoreerd in 18^e-eeuwse vormen met stucwerkdecoraties met putti, marmervloeren en betimmeringen.

Muurhuizen 1 behield meer het middeleeuwse karakter met de oorspronkelijke voorgevel voorzien van zware muren en kleine raamopeningen. De kleine uitbreiding aan de voorgevel bevat mogelijk nog een restant van een oude traptoren. Alleen het souterrain werd hier getransformeerd in 18^e-eeuwse vormen. De achtergevel toont diverse bouwfases met een staalkaart aan venstervormen. Ook bevindt zich hier nog een laatgotische uitbouw, mogelijk oorspronkelijk het boothuis.

Bij eerdere restauraties was al onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de huizen. In Muurhuizen 3 werd toen op de oude voorgevel een bijzondere middeleeuwse afwerking ontdekt, met een dunne kalklaag voorzien van geschilderd imitatiemetselwerk. Dit maakte duidelijk dat het middeleeuwse straatbeeld veel kleurrijker was dan we nu denken en dat men het onregelmatige middeleeuwse metselwerk in die tijd niet waardeerde en probeerde te verfijnen.

In Muurhuizen 1 was eerder een bewerkte latei-

balk ontdekt met het jaartal 1561. Deze balk was voorzien van renaissancedecoraties met voluten. Ook diverse sleutelstukken onder de balklagen hadden vergelijkbare decoraties. Het huis werd daarom als 16^e-eeuws gedateerd, in lijn met veel andere muurhuizen die zijn gebouwd nadat de tweede stadsmuur was voltooid.

De aanwezigheid van oudere sleutelstukken met middeleeuwse 'peerkraal'-decoratie in het huis maakte een iets vroegere datering nog mogelijk. Ook waren er sleutelstukken zonder decoratie en restanten van een houten muurstijl en korbeel aanwezig. Maar wellicht waren deze onderdelen van de hand van een plaatselijke timmerman die wat minder 'bij de tijd' was. Want in Amersfoort komen ook in de 16^e eeuw nog veel middeleeuwse decoraties voor.

Dendrochronologisch onderzoek in 2015 (dateringonderzoek van de houtconstructie) maakt echter duidelijk dat Muurhuizen 1 en 3 aanzienlijk ouder zijn dan 1561. De beide kapconstructies werden gedateerd op ca. 1390.

Muurhuizen 1 en 3 bestonden dus al toen de tweede stadsmuur rond Amersfoort nog niet gereed was. De huizen waren dus een tijd lang onderdeel van de eerste stadsmuur, misschien als 'versterkte huizen'. Eerder werd aangenomen dat alleen huis Tinnenburg en Langestraat 9, huizen die de stadspoorten flankeerden, al onderdeel uitmaakten van de eerste stadsmuur.

Aanvullend onderzoek in de Muurhuizen bevestigt dit vermoeden, maar dit vraagt nog nadere studie. Wordt vervolgd dus.

De Dieventoren: restauratie en onderzoek

In 2015 werden noodzakelijke herstelwerkzaamheden uitgevoerd aan de Dieventoren. Loszittende leien en terugkerende lekkages waren de aanleiding voor een restauratie. Dit vormt voorlopig de laatste in een reeks restauraties aan de voormalige vestingwerken.

De lei- en loodbedekking van de Dieventoren bleek aan vervanging toe en op diverse plaatsen is het hout- en metselwerk hersteld.

De restauratieplannen werden opgesteld en

begeleid door bureau Monumentenzorg. De herstelkosten bedroegen ca. 120.000 euro. Dit werd gefinancierd door de gemeentelijke afdeling Vastgoed, ondersteund door een restauratiesubsidie van het rijk.

Na het opstellen van het bestek kon het werk worden aanbesteed. Het Amersfoortse restauratiebedrijf Van de Burgt & Strooij kwam als laagste inschrijver uit de bus en in het najaar van 2015 ving het werk aan.

Het leidekkersbedrijf Bogaerts-van Nuland verzorgde al het lei- en loodwerk. Dit maakte ook het grootste deel van het werk uit. De leibedekking is vervangen en uitgevoerd in een zogenaamde oud-Duitse dekking. Dit is een historische methode van leidekken waarbij met verschillende afmetingen leien wordt gewerkt. Dit omdat vroeger alle bruikbare leien werd gebruikt. Bij winning van deze natuurleien uit leisteen is namelijk maar een klein gedeelte bruikbaar voor dakleien in 'standaardformaat'. Behalve de leien zijn ook de goten vervangen. Hierbij is gekozen voor koper vanwege de grote duurzaamheid.

Het dakruitertje met de klok werd in 1860 op de Dieventoren geplaatst. Het was afkomstig van het Agnietenklooster, waar vanaf 1622 de Latijnse school was gevestigd. Dit bezorgde de Plompetoren of Dieventoren ook nog de bijnaam Latijntje. Bij de restauratie werd het torentje –na vervanging van aangetast hout- rondom voorzien van een loodbekleding. Hiermee is het torentje voor de toekomst beter bestand tegen weersinvloeden, maar sluit het ook meer aan bij de robuuste middeleeuwse toren.

De restauratie, waarbij de toren van top tot teen in de steigers stond, is aangegrepen om gelijk een fraaie verlichting aan te brengen. Lichtontwerper Jeroen Jans maakte hiervoor een plan. Zo werd de Dieventoren, net als de Koppelpoort en Onze Lieve Vrouwetoren in de schijnwerpers gezet.

De restauratiewerkzaamheden vormden ook hier aanleiding voor aanvullend historisch onderzoek. Van de Dieventoren werd meestal aangenomen dat het oorspronkelijk een muurtoren was in de eerste stadsmuur. Eerdere onderzoekers hadden echter –onder andere op basis van archeologisch

onderzoek- geconcludeerd dat de toren pas laat aan de stadsmuur was toegevoegd, vermoedelijk in het begin van de 15^e eeuw.

Dendrochronologisch onderzoek in 2015 leverde voor de kapconstructie zelfs een nog veel latere datering: 1567-1568. Maar dat kon natuurlijk ook de datum zijn van een latere vernieuwing of wijziging van de kap. De balklagen van de vloeren daaronder bleken inderdaad aanzienlijk ouder en daterend uit ca. 1378.

In een aanvullend onderzoek, uitgevoerd door bureau Emmens BCA, kon een aantal conclusies worden getrokken over de bouwgeschiedenis van de Dieventoren.

De oudste bouwfase wordt gevormd door het muurwerk in de onderste geleding van de Dieventoren (op de begane grond). Vermoedelijk dateert dit uit de eerste helft van de 14^e eeuw. De gebruikte bakstenen zijn van iets kleiner formaat dan de stenen waaruit de eerste stadsmuur (uit ca. 1300) werd opgebouwd. Vermoedelijk is de -toen nog lage- bouwmassa dus wat later aan de stadsmuur toegevoegd. In deze fase was er aan de stadzijde al een boog met een toegang tot de ruimte aanwezig. Aan de Singelzijde was er echter geen doorgang. De overwelling met het tongewelf behoort ook tot de oudste bouwfase. Waarschijnlijk geldt dit ook voor de bouwsporen van de lamplissen en een stookplaats in het interieur van de ruimte (de huidige torendoorgang). De functie van het bouwwerk in deze eerste fase is onduidelijk. Als het toen al een verwarmde ruimte was, betrof het misschien een wachtpost in de muur.

Rond 1378 werd het bouwvolume verhoogd tot de hoogte die we nu kennen. Uit deze tijd stamt de -nu gedateerde- balklaag van de tweede verdiepingvloer

Waarom de verhoging plaatsvond is niet duidelijk. Mogelijk betrof het een extra versterking van de stadsmuur. Korte tijd later werd echter al begonnen met de bouw van de tweede stadsmuur.

In 1434 blijkt de toren in gebruik als gevangenis. Misschien was dat ook al eerder het geval.

Uit ca. 1568 dateert het hout van de huidige kapconstructie en de balklaag daaronder. Deze balk-

laag blijkt in deze fase ook te zijn verhoogd ten opzichte van het oude vloerniveau, wat vermoedelijk verband houdt met de nieuwe constructie van de kap.

Hoe de toren daarvoor was afgedekt is niet bekend.

Tot 1889 bleef de Dieventoren in gebruik als gevangenis. Daarna kreeg het gebouw diverse functies, nog steeds in combinatie met de naastgelegen panden.

In 1941-1942 vond een grote restauratie plaats, waarbij de doorgang aan de Singelzijde werd toegevoegd en de Dieventoren dus een poortgebouw werd.

Het bouwhistorisch onderzoek in 2015 leverde ook nieuwe vragen op, over onder meer de oorspronkelijke functie van het bouwwerk en de aansluiting aan de stadsmuur en de weergang. Toekomstig archeologisch onderzoek en een onderzoek naar de buurpanden kan hierover mogelijk meer duidelijkheid verschaffen.

Armen de Poth

De Broederschap van de Heilige Geest (of de 'Pothbroeders') verzorgde vanaf de middeleeuwen zieken en armen in de stad. Aan het begin van de 16^e eeuw vestigde de Broederschap zich op de huidige locatie (aan de Coninckstraat en Pothstraat), waar in de eerste periode vooral pestlijders werden verzorgd.

De middeleeuwse Rochuskapel en het hoofdgebouw zijn behouden gebleven, het Pesthuis werd in 1892 afgebroken. In de loop der eeuwen werden kleine woningen toegevoegd, waardoor in de 19^e eeuw een echt 'hofje' ontstond. In het hoofdgebouw bevinden zich nog de authentieke Regentenkamer, de Celzusterenkamer en het Provenhuis (met de bakkerij waar het brood werd gebakken dat als 'proven' door de Pothbroeders werd uitgedeeld). Ook de woning van de binnenvader van het Hofje is nog aanwezig.

De naam Armen de Pot(h) of Pot(h)-Broeders verwijst naar de pot waarin geld werd ingezameld; en later naar de kookpot met eten voor de uitdelingen.

Muurhuizen 1 en 3 vanaf de Singelzijde.

Tijdens een vorige restauratie werd in Muurhuizen 3 de oorspronkelijke middeleeuwse afwerking van de voorgevel teruggevonden (nu in het interieur van de aanbouw aan de voorgevel).

Muurhuizen 3 werd in de 18e eeuw rijk gedecoreerd met stucwerkornamenten. In de hal is een voorstelling te zien van putti met meetkundige instrumenten, waarschijnlijk verwijzend naar één van de vrije kunsten, de mathematica.

De historische houtconstructies in Muurhuizen 1 en 3 bleken deels verrassend oud.

Bij de verbouw- en herstelwerkzaamheden in het interieur werden nieuwe bouwsporen zichtbaar.

De Stichting Armen de Poth biedt in de hofjeswoningen tegenwoordig nog steeds onderdak aan ouderen met een bescheiden inkomen. De regenten vormen het bestuur van de Stichting. De binnenvader is nog steeds verantwoordelijk voor het dagelijks beheer. Het gehele complex is aangewezen als rijksmonument.

Het Hofje is een bijzondere monumentale en schilderachtige plek in de stad. Het is belangrijk dat de gebouwen zo goed mogelijk kunnen worden gebruikt om de toekomst van het Hofje te waarborgen.

In 2014 en 2015 werd de kapel daarom hersteld en zijn voorzieningen ingepast om een meer multifunctioneel gebruik van de ruimte mogelijk te maken.

Net als bij de Dientoren werden ook bij de Sint Rochuskapel de lei- en loodbedekking vernieuwd en het dakruitertje met de klok is hersteld. De vloer werd aangepast en de wanden kregen een nieuwe pleisterlaag. Bij de entree werd een 'facilitair meubel'

toegevoegd met een garderobe, kitchenette en andere voorzieningen. Daarmee kan de kapel beter gebruikt worden voor bijeenkomsten, concerten of huwelijken.

Op 19 mei 2015 werd de gerestaureerde en heringerichte kapel door burgemeester Lucas Bolsius feestelijk in gebruik genomen.

Ook bij Armen de Poth werd voorafgaand en tijdens de werkzaamheden aanvullend onderzoek gedaan naar de geschiedenis van het complex. De resultaten werden door de regent Pim Verwers gebundeld in de publicatie: *'De Armen de Poth', middeleeuwse institutie, eigentijds hofje'* (uitgave 2016).

Initiatief Stichting Open Oog: gevelsteen Johan van Oldenbarnevelt

De Stichting Open Oog heeft tot doel om de geschiedenis van Amersfoort zichtbaar en afleesbaar te maken in de stad. Eerder schonk de Stichting

Het aanbrengen van de nieuwe leibedekking op de Dientoren.

← Armen de Poth – Sint Rochuskapel.

↑ Onthulling gevelsteen in het atelier van beeldhouwer Ton Mooij.

aan de stad een beeld van Jacob van Campen en de figuratieve bronzen deuren in de Onze Lieve Vrouwetoren.

In 2015 werd een nieuw geschenk aangeboden aan de stad. In het atelier van beeldhouwer Ton Mooij in Park Randenbroek werd dit op 12 september 2015 onthuld door burgemeester Lucas Bolsius, samen met de voorzitter van de Stichting Open Oog, Fons Asselbergs.

Ton Mooij maakte in opdracht van de Stichting een gevelsteen met een drieluik over Johan van Oldenbarnevelt. Naast een beeldhouwwerk van de bekende Amersfoorter werd een afgietsel opgenomen van 't Stokske' en het bijbehorende gedicht van Vondel hierover.

De steen zal worden aangebracht in de kade-muur bij de brug over de Zuidsingel, bij het Huis met de paarse ruitjes.

Huis met de paarse ruitjes

Een opmerkelijke Amersfoorter trof in een museum in Melbourne een -hier nog onbekend- 17^e-eeuws schilderij aan van de Zuidsingel. Voor het eerst kwam daarmee de voorganger van het Huis met de paarse ruitjes duidelijk in beeld. In een artikel in *Kroniek* (december 2015, jaargang 17, nr. 4) kon op basis van dit schilderij de bouwgeschiedenis verder worden ontrafeld.

Commissie Ruimtelijke Kwaliteit

Alle verbouwplannen aan monumenten en andere panden in de beschermde stadsgezichten (Binnenstad en Bergkwartier) worden in de vergunningprocedure beoordeeld door de Commissie Ruimtelijke Kwaliteit (CRK, de samengevoegde welstands- en monumentencommissie).

Naast de welstandscriteria wordt in de CRK ook gekeken naar de instandhouding van de (bouw) historische waarden en van de ruimtelijke en architectonische samenhang in de stadsgezichten. Om vergunningprocedures zo snel mogelijk te laten verlopen is er elke twee weken een kleine commissie (de 'subcommissie Erfgoed') die de reguliere aanvragen behandelt. De leden van deze commissie zijn de stadbouwmeester Loes Oudenaerde (voorzitter), Martin van Bleek (restauratiearchitect) en Ineke Jansen (burgerlid).

Monumentenzorg levert voor deze commissie de ambtelijk secretaris (Astrid van der Laarse) en geeft een inhoudelijke toelichting en advies betreffende elk bouwplan.

Voor de adviezen wordt ook bij kleinere bouwplannen dankbaar gebruik gemaakt van de beeldbank van Archief Eemland. Op basis van de beschikbare historische foto's en afbeeldingen kan vaak snel de ontwikkelingsgeschiedenis van een plek of pand in beeld gebracht worden. Bij de planbeoordeling is dit van grote waarde.

PROJECTEN

Benzinestation Kwekersweg

Het voormalige benzinestation aan de Kwekersweg, onderdeel van de kop van het Gildekwartier, is enkele jaren geleden aangewezen als gemeentelijke monument. Dit op verzoek van Siesta, vanwege de hoge zeldzaamheidswaarde van dergelijke tankstations.

Het benzinestation verkeerde in een zeer slechte bouwkundige staat en veel originele onderdelen waren verdwenen. Op basis van de oude tekeningen en foto's was echter een zorgvuldige restauratie mogelijk. Monumentenzorg ontwikkelde hiervoor de plannen, in nauw overleg met de eigenaar en ontwikkelaar, Bouwonderneming van Bekkum.

Daarbij werd ook het initiatief genomen voor een nieuw gevelkunstwerk. Het oorspronkelijk kunstwerk was verdwenen.

Het bouwwerk bestaat feitelijk uit een muur met aan de achterzijde een garage en aan de straatzijde een glazen kiosk. Op deze muur was vroeger een geschilderde voorstelling aanwezig van paarden galopperend uit de zee, die de paardenkrachten gewonnen uit de olievelden in de Noordzee symboliseerden.

Het ontwerp voor het benzinestation werd gemaakt door A.H. Rooimans en A. van Wageningen in 1957, in opdracht van BP. Dit pomp-, annex servicestation kwam in de plaats van een kleine kiosk met pompeiland. Architectonisch gezien is het een helder functioneel ontwerp, qua architectuur te scharen onder het Amerikaans Modernisme, met gebruik van moderne constructietechniek. Het dak van het gebouw is uitgevoerd als een zogenaamd vleugeldak van monolithisch beton.

Achter de muur lag het doorsmeer- en servicestation. Aan de voorzijde ervan bevond zich een glazen kiosk voor de pompbediende. Zo was door de muur de "schone en vette" kant gescheiden.

Opvallend was de op de muur geschilderde voorstelling met de paarden. Door het glazen kioskje heen was het gehele kunstwerk goed zichtbaar. De muurschildering was van de hand van Jan Boon (1918-1988), die in zijn vroege jaren meer beeldende kunst maakte voor de openbare ruimte. Hij stopte hiermee toen hij tekenleraar werd aan de Internationale Quakers School in Werkhoven.

Na een lange periode van verval en dreiging van sloop is het gebouw in 2015 gerestaureerd, in combinatie met de bouw van het appartementencomplex kop Gildenkwartier.

Het oude benzinestation is volledig gestript tot op het casco. Hiermee kwam ook de bijzondere betonnen draagconstructie tevoorschijn. De voormalige werkplaats is omgetoverd tot ijsalon 'Ijs van Vitelli'. Bij de kiosk zijn nieuwe stalen ramen geplaatst naar het oorspronkelijke model. De kers op de taart vormt het nieuwe kunstwerk op de gevel. Het oorspronkelijke kunstwerk, dat geschilderd was op de bakstenen gevel, was al lang geleden verloren

gegaan. Er is bij de restauratie nadrukkelijk voor gekozen om geen imitatie van het verdwenen kunstwerk te maken, maar een nieuw werk geïnspireerd hierop in een ander materiaal. Gekozen is voor een mozaïek (in rechthoekige tegeltjes) voor de golven. Om meer dynamiek te creëren zijn de paarden uitgevoerd in glas. Deze paarden zijn in afzonderlijke delen opgebouwd uit een drietal kleuren. Het glas is gemaakt volgens de fusie-techniek. Bij glasfusing worden meerdere lagen glas met elkaar versmolten, in dit geval drie lagen waartussen de kleurpigment is gevat. Een bijeffect is dat het glas aan het oppervlak licht gaat golven wat bij de paarden positief bijdraagt aan het beeld. De paarden zijn gemaakt door Frank Biemans en het mozaïek is aangebracht door het bedrijf Milovito.

Masterplan Wagenwerkplaats

Voor het gebied achter het station -tussen het Soesterkwartier en het spoor- wordt door eigenaar NS een masterplan ontwikkeld, in nauw overleg met de gemeente Amersfoort en betrokkenen uit de buurt. In het hart van dit gebied bevinden zich nog de oorspronkelijke werkplaatsgebouwen van de NS. Een deel van de gebouwen en structuren is aangewezen als rijksmonument (industrieel erfgoed). De gebouwen en hun omgeving geven nog steeds een goed beeld van de oorspronkelijke functie van het gebied en bepalen daarmee sterk het karakter en de identiteit van de wijk. Dit wordt

benadrukt door de ligging in het hart van het gebied.

Diverse gebouwen zijn ondertussen gerestaureerd en verbouwd voor nieuwe gebruikers, waarbij culturele functies en creativiteit centraal staan. In het gebied zijn oude en nieuwe elementen op een vanzelfsprekende wijze verenigd.

In het nieuwe Masterplan vormt het industriële complex een belangrijke drager, die verwijst naar de geschiedenis van Amersfoort als spoorwegstad. Daaromheen komt ruimte voor woningbouw, in aansluiting op het Soesterkwartier. In het plan is ruimte voor kenmerkende zichtlijnen en groenstructuren. Ook de karakteristieke inrichtingselementen en het industriële karakter van de openbare ruimte krijgen in het plan veel aandacht.

In 2016 zal aan de plannen verder vorm worden gegeven.

Kapelweg 117 – herbestemming voormalige Huishoudschool

In 2015 werd met de nieuwe eigenaar van de voormalige Industrie- en Huishoudschool aan de Kapelweg intensief overleg gevoerd over de wijze waarop dit potentiële gemeentelijke monument uit de wederopbouwperiode kon worden herbestemd. Dit schoolgebouw is nauw verbonden met de daaraan grenzende woonwijk Berg-Zuid. De flatwoningen hebben dezelfde richting als de school. Vandaar dat de stedenbouwkundige betekenis van dit pand groot is. Ook de architectonische opbouw van de school is

Het benzinestation met de muurschildering van Jan Boon, vlak na de oplevering in 1958.

Tijdens de ontmanteling werd de oorspronkelijke betonconstructie met het bijzondere 'vleugeldak' goed zichtbaar.

bijzonder. Uitgangspunt voor de plannen was dan ook het behoud van de markante massaopbouw. Er werd voor een niet alledaagse methode gekozen. Door de te geringe verdiepinghoogte was het niet overal mogelijk om op verantwoorde wijze woningen in het complex onder te brengen. Vandaar dat besloten werd om een aantal vleugels af te breken en in dezelfde vorm en detaillering te herbouwen. De plannen werden met enthousiasme ontvangen, wat bleek uit de grote belangstelling voor de woningen. De omslag van het projectboek, waarin de woningen werden gepresenteerd, toont de hoge ambitie van de opdrachtgever (zie de afbeelding op bladzijde 161). In 2016 zal met de sloop en opbouw een aanvang worden gemaakt.

Zonnehof 8 – Rietveldpaviljoen

Met het 'Stijljaar 2017' in aantocht werd door de afdelingen Cultuur en Monumentenzorg nagedacht op welke wijze het bijzondere tentoonstellingsgebouw van Gerrit Rietveld tijdens dit evenement een

rol zou kunnen spelen. Geconstateerd werd dat door de tijdelijke functies die in het pand waren ondergebracht, de ruimtelijke kwaliteit van het gemeentelijke monument was verminderd. In het bijzonder de beplating die in het verleden voor het Armandomuseum was aangebracht onttrok de kenmerkende

↙ ↑ Het nieuwe mozaïek met de paarden is geïnspireerd op het oorspronkelijke kunstwerk van Jan Boon.

Kapelweg 117, omslag van het projectboek.

kalkzandsteenwanden aan het oog. Daarnaast moest een oplossing worden gezocht om -op het moment dat deze muren weer zichtbaar waren- de vervuiling van de steen te verwijderen.

Nauwkeurige bestudering van de oorspronkelijke bouwtekeningen en van de historische foto's die Cas Oorthuys vlak na de opening in 1956 had gemaakt, maakte duidelijk dat de ruimtelijkheid van

dit op een strak stramien gebouwde pand destijds nog veel groter was dan nu ervaren kon worden. In het verleden zijn de glazen puien naar de keuken en de huidige vergaderzaal verwijderd en dichtgezet. Op dit moment worden de plannen uitgewerkt om het gebouw vóór het Stijl-jaar een flinke opknappbeurt te geven, waarbij het terugbrengen van de oorspronkelijke ruimtelijke kwaliteit voorop staat.

OVERIGE ONDERWERPEN

Gemeentelijke organisatie

Yvonne Kemmerling werd in 2015 wethouder Monumentenzorg en ging enthousiast aan de slag met het inzetten van het erfgoed als visitekaartje van Amersfoort.

Binnen de gemeentelijke organisatie werd in 2015 gereorganiseerd en bezuinigd, onder meer door het samenvoegen van afdelingen en het verkleinen van de managementstaf. De afdelingen Ruimtelijke Ontwikkeling en Monumentenzorg werd samengevoegd met de Afdeling Verkeer tot de nieuwe afdeling Stad en Ontwikkeling, onder leiding van Johan Boelhouwers. Prettig is dat daarmee de erfgoedaspecten in een vroeg stadium kunnen worden betrokken bij ruimtelijke ontwikkelingen.

De gemeentelijke bezuinigingstaakstellingen werden ook aan de stad voorgelegd. Er kon worden gereageerd op een groot aantal mogelijke bezuinigingen. Keuze van de Amersfoorters was om daarbij geen verdere bezuinigingen door te voeren in de monumentenzorg, omdat het erfgoed belangrijk is voor de aantrekkelijkheid van onze stad.

Erfgoedweek – 20 t/m 24 mei 2015

Het Corderius College organiseerde voor de vijfde keer de inmiddels vertrouwde erfgoedweek. Ruim 900 leerlingen van deze school maakten kennis met het erfgoed in Amersfoort. Er werd een gevarieerd programma samengesteld waaraan dertig culturele instellingen meewerkten. Op deze manier kregen de leerlingen een 'culturele belevenis' aangeboden. Monumentenzorg verzorgde op twee dagen een stadswandeling met aansluitend een bezoek aan de

Koppelpoort. Doel was om jongeren te laten kennismaken met bijzondere plekken in de stad, zodat zij zelf bij een volgend bezoek het verhaal kunnen doorvertellen. Het was een bijzonder geslaagd evenement.

Open Monumentendag – 12 en 13 september 2015

De 29^e editie van de Open Monumentendag had als thema 'Kunst en Ambacht'. In de beschrijving van de monumenten in het programmaboekje werd aan dit aansprekende aspect aandacht besteed. Ook de foto's van Jos Stöver gaven een goed beeld van wat Amersfoort op dit terrein in huis heeft. Zoals elk jaar werd de dag goed bezocht. Dit gold ook voor de klassendag die op de vrijdag voorafgaand aan het Open Monumentendagweekend werd gehouden. Een groot aantal jongeren werd op de Wagenwerkplaats ontvangen en maakte kennis met de rijke geschiedenis van dit monumentale complex.

Studiedagen Erfgoed Academie in Amersfoort

Jaarlijks organiseert de Erfgoed Academie cursussen voor monumentenzorgers in het gehele land. Door de centrale ligging wordt daarbij ook een aantal keren voor Amersfoort gekozen. Aan Monumentenzorg in Amersfoort werd gevraagd een aantal programma onderdelen te verzorgen.

Hierbij werd ingegaan op de dagelijkse praktijk, gericht op de mogelijkheden voor het borgen van de kwaliteit in de stad. Aan de hand van een casus werden de deelnemers uitgedaagd mee te denken over de wijze waarop monumentaal erfgoed voor de toekomst kan worden behouden.

Waterlijn

De vrijwilligers van de stichtingen Waterlijn en Gilde Amersfoort zijn belangrijke ambassadeurs van onze stad. Jaarlijks enthousiasmeren zij talloze bezoekers over de kwaliteiten van Amersfoort.

De Waterlijn organiseert jaarlijks een gedegen cursusprogramma om nieuwe en bestaande schippers op te leiden. Ook Monumentenzorg draagt daaraan bij met een cursus over de monumenten en

Het interieur van het Rietveldpaviljoen in 1956.

Foto: Cas Oorthuis / Archief Eemland.

bouwstijlen in de stad. Zo kan de kennis over de stad verder worden verspreid.

Overdracht tekeningen aan Archief Eemland

Op 12 mei 2015 zijn ruim 6.000 bouwtekeningen van het gemeentelijk bureau Monumentenzorg overgedragen aan Archief Eemland. Deze historische tekeningen dateren uit de periode 1835 tot 1985. De tekeningen zijn gemaakt door architecten en bouwkun-

digen die in dienst waren van de gemeente Amersfoort. En dat zijn bekende namen, zoals de stadsarchitecten W.H. Kam, C.G. Beltman, ir. C.B. van der Tak en D. Zuiderhoek.

De collectie wordt digitaal toegankelijk en vormt daarmee een prachtige bron voor onderzoek. Tijdens de Open Monumentendag werden -in aanwezigheid van wethouder Yvonne Kemmerling- de eerste 1.600 tekeningen online geplaatst.